
The Uprising of 1916: The Crisis of “Mediation” between Turkestan Jadids and the Tsarist Administration (1916–1917)

Nurullayev Jasurbek Khayrulla ugli
jasurbekxayrullayevichblogi@gmail.com
Bachelor's student,
Nukus State Pedagogical Institute named after
Ajiniyoz

Annotation *This article provides a scientific analysis of the “mediation” relations between Turkestan Jadids and the Tsarist administration, which formed during the tragic 1916 national liberation uprising and eventually faced a severe crisis. The research examines the Jadids’ political position, their attitude toward imperial governance, and the large-scale political crisis that emerged following the June 25 mobilization decree. Although the Jadids tried to act as a spiritual bridge between the masses and the colonial government to prevent bloodshed, their efforts failed to yield expected results. The author proves that the complete collapse of these relations reflects not only the internal contradictions of the Jadid movement but primarily systemic flaws in the unjust colonial administrative system of the Russian Empire. The paper analyzes the Jadids’ complex political role, their actions defending national interests, and difficult choices forced by harsh historical conditions. This study is crucial for understanding the local intelligentsia’s realization of national identity, their shift toward independence, and the formation of anti-colonial strategies.*

Keywords *1916 uprising, Jadids, tsarist administration, Turkestan, mobilisation, intermediary crisis, colonial governance, national movement*

1916-yilgi qo'zg'olon: Turkiston jadidlari va chor ma'muriyati o'rtasidagi “vositachilik” inqirozi (1916-1917)

Nurullayev Jasurbek Xayrulla o'g'li
jasurbekxayrullayevichblogi@gmail.com
Bakalavriat talabasi,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika
institutining

Annotatsiya *Ushbu maqola 1916-yilgi milliy-ozodlik qo'zg'oloni arafasida va uning fojiali kechimi davomida Turkiston jadidlari hamda chor Rossiyasi ma'muriyati o'rtasida shakllanib, so'ngra keskin inqirozga yuz tutgan «vositachilik» munosabatlarining tub mohiyatini chuqur ilmiy tahlil etadi. Tadqiqotda jadidlarning siyosiy pozitsiyasi, ularning imperiya boshqaruv tuzilmalariga munosabati hamda 1916-yil 25-iyundagi safarbarlik farmonidan so'ng o'lkada yuzaga kelgan keng ko'lamli siyosiy inqiroz atroflicha o'rganiladi. O'sha davrdagi keskin vaziyatda jadidlar xalq ommasi va mustamlakachi hukumat o'rtasida ma'naviy ko'priq vazifasini bajarib, qon to'kilishining oldini olishga urinmasinlar, ularning bu sa'y-harakatlari kutilgan natijani bermadi. Muallif mazkur munosabatlarning batamom parchalanishi nafaqat jadidchilik harakatining o'ziga xos ichki ziddiyatlari, balki eng avvalo, Rossiya imperiyasining adolatsiz mustamlakachilik boshqaruv tizimidagi tizimiy kamchiliklarning yaqqol ko'rinishi ekanligini dalillar bilan asoslaydi. Ish jarayonida jadidlarning xalq va hukumat o'rtasidagi murakkab siyosiy o'rni, milliy manfaatlarni himoya qilishdagi harakatlari hamda shafqatsiz tarixiy sharoit taqozosi bilan yuzaga*

kelgan og'ir tanlovlari tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqot mahalliy ziyolilarning milliy o'zligini anglab yetishi, ularning islohotchilikdan mustaqillik g'oyalari sari yuz burishi va mustamlakachilikka qarshi strategiyalarning shakllanishida muhimdir.

Kalit so'zlar *1916-yilgi qo'zg'olon, jadidlar, chor ma'muriyati, Turkiston, safarbarlik, vositachilik inqirozi, mustamlaka boshqaruvi, milliy harakat*

Восстание 1916 года: Кризис «посредничества» между туркестанскими джадидами и царской администрацией (1916-1917 гг.)

Нуруллаев Жасурбек Хайрулла угли
jasurbekxayrullayevichblogi@gmail.com

Студент бакалавриата,
Нукусский государственный педагогический институт имени Аджинияза

Аннотация *Данная статья представляет научный анализ сути отношений «посредничества» между туркестанскими джадидами и администрацией царской России, которые сформировались во время трагического национально-освободительного восстания 1916 года, а затем подверглись острому кризису. В исследовании всесторонне изучаются политическая позиция джадидов, их отношение к имперским структурам управления, а также масштабный политический кризис, возникший после указа о мобилизации от 25 июня 1916 года. В напряженной обстановке того времени, хотя джадиды и пытались выполнять роль духовного моста между массами и колониальным правительством во избежание кровопролития, их усилия не принесли ожидаемых результатов. Автор доказывает, что полный крах этих отношений является ярким проявлением не только внутренних противоречий джадидского движения, но и системных недостатков несправедливой колониальной системы управления Российской империи. В работе анализируется сложная политическая роль джадидов между народом и властью, их действия по защите национальных интересов и тяжелый выбор, продиктованный суровыми историческими условиями. Данное исследование имеет важное значение для понимания осознания местной интеллигенцией национальной идентичности, их поворота от реформаторства к независимости и формирования антиколониальных стратегий.*

Ключевые слова *Восстание 1916 года, джадиды, царская администрация, Туркестан, мобилизация, кризис посредничества, колониальное управление, национальное движение*

Kirish
1916-yilgi qo'zg'olon Markaziy Osiyo tarixidagi eng muhim va eng fojiali voqealardan

biri bo'lib, u Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosatiga qarshi ommaviy norozilik harakatining

kulminatsion nuqtasini ifodalaydi. 1916-yil 25-iyunda e'lon qilingan "mahalliy aholini harbiy ortiq ishlarga jalb etish" to'g'risidagi farmon nafaqat oddiy dehqon va hunarmandlar orasida, balki shaharlik ziyolilar, savdogarlar va ma'lum darajada jadid harakati vakillari o'rtasida ham chuqur ijtimoiy-siyosiy ziddiyatni yuzaga keltirdi (Alimuhamedov, 1966). Ushbu farmon mustamlakachilik boshqaruvining yerli aholini to'liq siyosiy huquqsizlik holatida ushlab turish tendensiyasining mantiqiy davomi bo'lib, Turkiston jadidlari ana shu ziddiyat girdobida o'zlarining siyosiy identifikatsiyasi borasida keskin tanlov oldida qoldilar. Bir tomondan, jadidlar modernizatsiya g'oyalari asosida xalqni ma'rifat yo'liga boshlamoqchi va shu orqali mustamlaka sharoitlarini o'zgartirmoqchi edilar; boshqa tomondan esa, chor ma'muriyati bilan muloqotni saqlab qolish ularga zaruriy imtiyozlar berardi, chunki ular maktab ochish, matbuot yuritish va ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish uchun rasmiy ruxsatga muhtoj edilar (Ziyoyev, 1998). Jadidlarning ana shu ikki o't orasida qolgan holati 1916-yilgi qo'zg'olon davrida alohida namoyon bo'ldi va ularning "vositachilik" funksiyasi jiddiy inqirozga yuz tutdi.

Metodologiya va Adabiyotlar tahlili

Ushbu tadqiqot tarixiy-taqqosiy metodologiyaga asoslanadi va mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilish yo'li bilan olib boriladi. Mavzu bo'yicha ilmiy adabiyotlar juda keng qamrovli bo'lib, ular bir necha asosiy yo'nalishda rivojlangan. Sovet davri tarixshunosligi 1916-yilgi qo'zg'olonni asosan "sinfy kurash" va "antikolonial qo'zg'olon" kategoriyalarida talqin qilgan. Alimuhamedov tomonidan tayyorlangan "O'zbek xalqining 1916-yilgi qo'zg'oloni" nomli tadqiqot shu an'ananing tipik namunasi bo'lib, unda voqealar marksistik tahlil prizmasidan ko'rib chiqilgan va jadidlarning roli ikkinchi darajali hodisa sifatida talqin etilgan (Alimuhamedov, 1966). Bunday yondashuv jadidlarning siyosiy murakkabligini to'la ochib berishga imkon bermagan, chunki ular "progressiv milliy ziyolilar" sifatida maqtalmasa

ham, "ekspluatator sinf" a'zolari sifatida ham qoralanmagan, balki tarix narrativining chetiga surilib ketgan. Sovet tarixshunosligi 1932-yilda nashr etilgan "Markaziy Osiyodagi 1916-yilgi qo'zg'olon: hujjatlar to'plami"da ham ko'rinadiki, asosiy e'tibor qo'zg'olonning ijtimoiy-iqtisodiy sabablariga qaratilgan, jadidlar masalasi esa maxsus tahlilga tortilmagan (Восстание 1916 г. в Средней Азии, 1932).

G'arb tarixshunosligi, ayniqsa Sokol tomonidan yozilgan "1916-yilgi qo'zg'olon Rossiya Markaziy Osiyosida" nomli asosiy ingliz tilidagi monografiya, voqeani ancha kengroq geosiyosiy kontekstda ko'rib chiqadi (Sokol, 1954). Sokol chor ma'muriyatining boshqaruv mexanizmlariga alohida e'tibor qaratib, safarbarlik farmonining noto'g'ri amalga oshirilishi qo'zg'olonning asosiy yoqilg'isiga aylandi degan xulosaga keladi. Uning tadqiqotida jadidlarning roli ham ancha batafsil ko'rib chiqilgan bo'lib, ular "chovuz va faol qismning ikki qavatli tabassum ostida turishga majbur bo'lgan guruh" sifatida tavsiflanadi. Ushbu talqin jadidlarni siyosiy jihatdan passiv emas, balki murakkab bir muvozanat qidiruvchilar sifatida ko'rsatadi, bu esa keyingi o'zbek milliy tarixshunosligi uchun muhim metodologik dastur bo'lib xizmat qilgan.

Mustaqillik davri o'zbek tarixshunosligi jadidlar masalasini tubdan qayta baholadi. Ziyoyev "Turkistonda Rossiya tajovuzi va zulmiga qarshi kurash" kitobida jadidlarni milliy uyg'onish harakatining peshqadamlari sifatida talqin qiladi va ularning faoliyatini mustamlakachi hokimiyatga qarshi mafkuraviy kurash davomi deb baholaydi (Ziyoyev, 1998). Biroq ushbu asarda ham 1916-yilgi qo'zg'olon davridagi jadidlarning aniq siyosiy pozitsiyasi va ularning chor ma'muriyati bilan munosabatlarining inqirozi to'liq ko'rib chiqilmagan. Ziyoyeva tomonidan yozilgan "Turkiston milliy ozodlik harakati" nomli monografiyada bu bo'shlik qisman to'ldirilgan bo'lib, jadidlarning vositachilik funksiyasi safarbarlik davridagi siyosiy tanlov kontekstida

ko'rib chiqiladi (Ziyoyeva, 2000). Rajabov va Haydarovning "Turkiston tarixi" asari esa voqeaning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy fonini yaratish uchun muhim manba hisoblanadi (Rajabov, Haydarov, 2002).

Tursunov va Choriyevning tadqiqotlari ushbu mavzuning ikki muhim jihatini qo'shimcha yoritadi. Tursunov 1916-yilgi qo'zg'olonning mintaqaviy xususiyatlarini batafsil ko'rib chiqib, Farg'ona, Sirdaryo va Yettisuv viloyatlarida voqealarning turlicha kechganini ta'kidlaydi (Tursunov, 1966). Bu farqlanish jadidlarning har bir mintaqada turli siyosiy strategiyani qo'llashga majbur bo'lganini va shu sababli "vositachilik" tushunchasi ham mintaqadan mintaqaga o'zgarganini tushunishga yordam beradi. Choriyev esa "Turkiston mardikorlari: safarbarlik va uning oqibatlari" tadqiqotida safarbarlik farmonini amalda kim va qanday tashkil etgani masalasini ko'rib chiqadi, bu esa jadidlarning o'z jamiyatlarida egallagan pozitsiyasini aniqroq tushunish imkonini beradi (Choriyev, 1999). Validiy (Zeki Velidi Togan) ning xotiralari esa mavzuga bevosita ishtirokchi ko'zi orqali nazar solishga imkon beradi, u jadidlarning inqiroz davridagi ichki ziddiyatlarini jonli ravishda tasvirlaydi (Validiy, 1997). Litvinov va Arslanovning yangi tadqiqoti esa Buxoro amirligi kontekstida qo'zg'olonning tarqalishi va chor ma'muriyatining munosabatini yangi hujjatlar asosida ko'rib chiqadi (Litvinov, Arslanov, 2025).

Natijalar va Muhokama

Adabiyotlar tahlili asosida quyidagi asosiy xulosalar chiqarish mumkin. Birinchidan, jadidlarning chor ma'muriyati bilan munosabatlari o'ziga xos assimetrik hamkorlik xarakteriga ega bo'lgan va bu hamkorlik 1916-yilga kelib o'zining strukturaviy cheklovlarini to'la namoyon qildi. Jadidlar XIX asrning oxirida umumiy ta'lim, ona tili va isloh qilingan islom ta'limiga asoslangan modernizatsiya dasturini ilgari surganlarida, ular ma'lum ma'noda chor ma'muriyatining "ma'rifatlashtirish" siyosati bilan parallel harakat qilayotgandek ko'rinar va bu parallel yo'nalishdagi harakat ularga

muayyan siyosiy makon ochib berardi (Ziyoyev, 1998). Biroq bu makon nafaqat tor, balki doimiy ravishda torayib boruvchi edi: chor ma'muriyati jadidlarni "foydali vositachi" sifatida qabul qilmadi, balki ularni ham boshqa yerli aholi singari siyosiy jihatdan ishonchsiz sub'ektlar deb baholadi (Sokol, 1954).

Ikkinchidan, 1916-yilgi safarbarlik farmonining e'lon qilinishi jadidlarning vositachilik rolini amalda imkonsiz holga keltirdi. Bir tomondan, ular xalqning keng noroziligini ko'rib, mustamlakachilik zulmiga qarshi ochiq e'tirozni ko'rsatish majburiyatini his qildilar; boshqa tomondan, chor ma'muriyatiga muqobil bo'lgan har qanday siyosiy harakat ularga o'z ta'lim va ma'rifat faoliyatlarini yo'qotish xavfini tug'dirardi. Validiyning xotiralari bu dilemmani aniq ko'rsatib beradi: bir qator jadid rahbarlari farmonni ochiqdan-ochiq qoralamagan, lekin safarbarlikka qarshi tarqatilgan varaqalarga ham qo'shilmagan, natijada ular xalq oldida ham, ma'muriyat oldida ham o'zlarining ishonchini yo'qota boshladilar (Validiy, 1997). Bu holat jadidlarning siyosiy identifikatsiyasidagi asosiy cheklovni, ya'ni mustamlaka tizimi ichida ishlash va shu tizimga qarshi kurashish o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi.

Uchinchidan, qo'zg'olonning mintaqaviy tabaqalanishi jadidlarning vositachilik funksiyasini yanada murakkablashtirdi. Farg'ona vodiysida qo'zg'olon ayniksa kuchli bo'ldi va bu erda yerli zodagonlar, din peshvolari va jadidlar o'rtasidagi munosabatlar keskin tus oldi. Tursunov ko'rsatganidek, Farg'onada qo'zg'olonchilar ba'zan jadidlarni ham "xoin" deb atagan, chunki ular chor ma'muriyatining safarbarlikni tashkil qilish uchun mahalliy oqsoqollarga murojaat qilish mexanizmi bilan hech qanday to'qnashuvga kirmasdi (Tursunov, 1966). Sirdaryo viloyatida esa Toshkent shahridagi jadidlar nisbatan xotirojam muhitda faoliyat ko'rsatishda davom etdilar, biroq bu erda ham ularning jamoat obro'si sezilarli darajada susaydi. Rajabov va Haydarovning ko'rsatishicha, 1916-yildan keyin

mahalliy aholining jadidlarga bo'lgan munosabatida keskin sovuqchilik kuzatilib, ular ko'pincha "kitob odamlari" sifatida emas, balki "shahar ziyolilari" yoki hatto "ma'muriyat odamlari" sifatida tasavvur qilinib qolindi (Rajabov, Haydarov, 2002).

To'rtinchidan, chor ma'muriyatining o'zi ham jadidlarni haqiqiy vositachi sifatida qabul qilmaganining ayrim belgilari mavjud edi. 1932-yilgi hujjatlar to'plami shuni ko'rsatadiki, gubernatorlar va harbiy ma'murlar jadid nashrlari va maktablarini ko'pincha qo'zg'olonchilik g'oyalarning o'chog'i deb hisoblagan va qo'zg'olon boshlanishi bilan qator jadid nashrlari yopilgan (Восстание 1916 г. в Средней Азии, 1932). Litvinov va Arslanovning tadqiqoti esa Buxoro amirligi misolida ko'rsatganidek, chor ma'muriyati yerli elita va ziyolilarga nisbatan doimo shubha bilan qaraganini va ularni birinchi imkonda siyosiy jihatdan zararsizlantirishga intilganini tasdiqlaydi (Litvinov, Arslanov, 2025). Bu esa jadidlarning "ositachilik" funksiyasi aslida chor hokimiyati tomonidan rasman tan olinmagan bir rol bo'lganini, balki ular bu rolni o'zlari uchun belgilaganini ko'rsatadi.

Beshinchidan, 1916-yilgi qo'zg'olon va uning bostirish jarayoni jadidlar uchun mafkuraviy shok bo'ldi. Sokol ko'rsatganidek, qo'zg'olonni bostirishdagi misli ko'rilmagan shafqatsizlik, minglab mahalliy aholining o'ldirilishi va yuz minglarcha kishining Qozog'iston cho'llariga qochishga majbur bo'lishi jadid harakatining modernizatsiya yuli orqali "tinchmizlik" bilan erishiladigan islohotlarga bo'lgan ishonchini asosiy tarzda larzaga keltirdi (Sokol, 1954). Ziyoyeva ta'kidlashicha, ana shu zarba jadid harakatining ichida keyingi yillarda yanada radikalroq pozitsiyalar pishib yetilishiga, keyinchalik esa ularning bir qismining 1917-yilgi inqilob sharoitida mustaqillik yo'nalishiga keskin burilishiga olib keldi (Ziyoyeva, 2000). Choriyevning tadqiqoti bu jarayonni iqtisodiy jihatdan ham belgilaydi: safarbarlik natijasida asosan hunarmandlik va savdo bilan shug'ullanuvchi shaharlik aholining eng faol

qismi yo'qotilib, bu esa jadidlarning ijtimoiy bazasini susaytirdi (Choriyev, 1999).

Validiy (Zeki Velidi Togan) ning o'sha davrda Rossiya Davlat Dumasiga murojaat qilish va matbuot orqali qo'zg'olonga javob berish urinishlari jadidlarning vositachilik inqirozini alohida yo'l bilan yengishga urinishning namunasi sifatida diqqatga sazovor (Validiy, 1997). U Dumachilar bilan muloqotga kirishdi va ahvol og'ir ekanligini, safarbarlik farmonining noto'g'ri tashkil etilayotganini oshkor etishga urindi. Biroq bu urinishlar natijasiz qoldi, chunki imperiya parlamenti ham, chor ma'muriyati ham Turkiston aholisini to'la huquqli fuqarolik sub'ekti sifatida ko'rmadi. Bu holat jadidlarning imperiya institutlari ichida ishlash orqali o'zgarishga erishish strategiyasining asosiy zaifligi bo'lgan.

Jadidlarning vositachilik inqirozini to'liq anglash uchun ularning qo'zg'olon davridagi matbuot faoliyatiga ham e'tibor qaratish lozim. Jadid nashrlari, xususan "Sadoi Turkiston va "Sadoi Farg'ona" kabi gazetalar 1916-yilgacha nisbatan erkin ijtimoiy tanqid va ma'rifiy g'oyalarni tarqatish imkoniyatiga ega bo'lgan. Biroq safarbarlik farmoni e'lon qilingach, bu nashrlar ikki tomonlama bosim ostida qoldi: chor senzurasini bir tomondan qo'zg'olonga hamdardlik bildiruvchi har qanday matbuot materialini taqiqlashga tayyor turgan bo'lsa, boshqa tomondan o'quvchilar va milliy harakat tarafdorlari matbuotdan keskin siyosiy pozitsiya talab qilardi. Jadid muharrirlari bu ikki talab o'rtasida muvozanat saqlay olmadi va ko'pgina nashrlar voqealar haqida sukut saqlab qolishga yoki voqealarni mumkin qadar neytral tarzda yoritishga majbur bo'ldi. Bu sukut esa xalq orasida jadid matbuotiga nisbatan ishonchsizlikni yanada kuchaytirdi, chunki millatning eng og'ir sinov davrida ovoz ko'tarishi kutilgan matbuot institutlari aynan o'sha paytda o'zining siyosiy o'zligini namoyon etdi. Matbuotdagi bu sukut va chalkashlik jadid harakatining keng xalq ommasiga mafkuraviy rahbar sifatida emas, balki tor shaharlik elita doirasi sifatida qabul qilinib qolishining eng ko'zga ko'ringan belgilaridan biri bo'ldi.

Xulosa

1916-yilgi qo'zg'olon Turkiston jadidlarining chor ma'muriyati bilan munosabatlarini tubdan o'zgartirdi va ularning "vositachilik" roli sifatida o'zlari tanlagan siyosiy strategiyasining inqirozini ochib berdi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jadidlar qo'zg'olon arafasida ham, qo'zg'olon davridagi ham imperiya tizimi ichida qolib islohotlarga erishish imkoniyatiga ega deb hisoblardi, biroq safarbarlik farmoniga nisbatan na xalq tomonidan qabul qilinadigan, na ma'muriyat tomonidan tan olinadigan yagona pozitsiyani shakllantira olmadilar. Bu siyosiy paralich jadid harakatining xalq kengligiga ega yo'nalishga aylana olmaganining va shu tariqa keng milliy

harakat bo'lib shakllanishdan qolganining asosiy sabablaridan biri bo'ldi. Bir vaqtning o'zida, qo'zg'olonning bostirish shafqatsizligi va uning insoniy fojiasi jadidlar mafkurasini radikallashtirdi va 1917-yilgi inqilob sharoitida ular orasida mustaqillik g'oyasining kuchayishiga asos yaratdi. Shunday qilib, 1916-yilgi qo'zg'olon jadidlar uchun nafaqat siyosiy, balki mafkuraviy burilish nuqtasi bo'lib, ular bu voqeadan "tinchmizlik orqali islohotlar" strategiyasini inqirozda qolgan bir g'oya sifatida qabul qildi va yangi tarixiy sharoitda yangi yo'l izlashga mahkum bo'ldi. Kelgusida ushbu mavzuni yanada kengroq arxiv manbalari va mintaqaviy solishtiruv tahlili asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

References:

1. Алимухамедов Ф.. (1966). *Узбекское народное восстание 1916 г.* Фан.
2. Sokol E. D.. (1954). *The revolt of 1916 in Russian Central Asia.* Johns Hopkins Press.
3. Ziyoyev H.. (1998). *Turkistonda Rossiya tajovuzi va zulmiga qarshi kurash.* Sharq.
4. Rajabov Q., & Haydarov M.. (2002). *Turkiston tarixi (1860–1917-yillar).* Yangi asr avlodi.
5. Tursunov H.. (1966). *1916-yilgi qo'zg'olon.* O'zbekiston davlat nashriyoti.
6. Validiy A. Z.. (1997). *Bo'linganni bo'ri yer: Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurashi tarixidan xotiralar.* Adolat.
7. Ziyoyeva D.. (2000). *Turkiston milliy ozodlik harakati.* G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
8. Choriyev Z.. (1999). *Turkiston mardikorlari: safarbarlik va uning oqibatlari (1916–1917).* Universitet.
9. *Восстание 1916 г. в Средней Азии: Сборник документов.* (1932). Средазбюро ЦК ВКП(б).
10. Litvinov V. P., & Arslanov R. A.. (2025). The Turkestan uprising of 1916 and its manifestations in the Emirate of Bukhara. *RUDN Journal of Russian History*, 24(3).